

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНЬСЬКА МОДЕРНА НАЦІЯ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.*

Розглянуто ключові чинники формування і становлення української модерної нації, проаналізовано основні етапи цього процесу у додержавний період.

Ключові слова: українська модерна нація, чинники формування та становлення, українське націотворення, процес національного самоусвідомлення, український національний рух, українська національна ідея, українська демократична інтелігенція.

Рассмотрены ключевые факторы формирования и становления украинской современной нации, проанализированы основные этапы этого процесса в догосударственный период.

Ключевые слова: украинская современная нация, факторы формирования и становления, формирование украинской нации, процесс национального самоосознания, украинское национальное движение, украинская национальная идея, украинская демократическая интеллигенция.

The main factors of modern Ukrainian nation's formation and making are scrutinized; the main stages of this process are analyzed.

Key words: the ukrainian modern nation, factors of formation, the ukrainian nation formation, the process of nation self-knowing, the ukrainian national movement, the ukrainian national idea, the ukrainian democratic intellectuals.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. процес подальшого формування і становлення української модерної нації вступив у новий – політичний етап свого поступу. Домінування політичних ідей, концепцій, поглядів стало найважливішою особливістю українського національного руху – важливої рушійної сили націотворення. За своїм змістом цей націотворчий етап, за висловом І. Лисяка-Рудницького, був «модерністичним», який охоплював період від 1890-х рр. до Першої світової війни [19, с. 184].

Дійсно, епоха народництва з його ключовими культурницькими, просвітянськими, позитивістськими морально-етичними, естетичними та пізнавальними мотивами і змістами поступово відходила в минуле. Відходила тому, що народна ідея як визначальна в українському національному русі, зігравши свою позитивну роль на попередньому етапі, вже не могла відповідати потребам нового модерного часу. Завершення промислової революції, перехід від ринку вільної конкуренції до монополістичного капіталізму, посилення міграцій населення, урбанізація міст, розвиток основ громадянського суспільства, осягнення сучасності засобами

*Продовження. Початок див.: Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2007, № 6. Серія Історія та археологія. Вип. 15; Там само. – 2009, № 2. Серія Історія та археологія. Вип. 17.

модерністських напрямів, якими були декаданс, символізм, імпресіонізм, неокласицизм, неоромантизм тощо, створювало нову суспільну атмосферу, в якій народна ідея все більше поступалася ідеї національній.

На рубежі XIX – XX ст. ідеологія українського народництва (народолюбства) вже втрачала націотворчу динаміку. Адже українські народолюбці у своїй більшості так і не досягнули важливості процесу національної консолідації, об'єднання під національними прапорами не тільки представників інтелігенції і простого народу (селянства і робітництва), а й репрезентантів панівних класів – дворянства та буржуазії. До того ж вони не змогли зрозуміти націотворчого потенціалу нових буржуазних відносин, утвердження яких у перспективі могло привести до утворення національної держави. Не можна не погодитися з думкою Я. Й. Грицака про те, що «народницька ідеологія вела до певного зниження стандартів українського інтелектуального життя» [5, с. 69]. Дійсно, послідовне захоплення народолюбців темами народного буття обмежувало творчий діапазон українських інтелектуалів, які все більше усвідомлювали необхідність розроблення тематики не тільки «простолюдної», а й «високої» культури модерного змісту. Тільки нове модерністичне мислення могло оновити інтелектуальне життя і стати запорукою у подоланні хуторянської меншовартості, провінційності, тематичної звуженості «тематики для народу» [14, с. 24].

Проте не можна не відмітити, що кращі українські інтелектуали кінця 80-х – першої половини 90-х рр. XIX ст. повели між собою принципову ідейну полеміку. Її результати необхідно враховувати в процесі генези українського модернізму як націотворчого чинника. Насамперед, у цьому контексті варто згадати ідейний полемічний діалог між політиком М. П. Драгомановим та культурником О. Я. Кониським, що розгорнувся в їхньому листуванні періоду 1888–1893 рр. Так, 20 квітня 1891 р. М. П. Драгоманов, зокрема, закликав свого опонента не сходити «з тієї європейської радикальної дороги, на котру Шевченко ставав полусвідомо, «хлопоманія» 60-х років свідоміше і на котру я раджу стати зовсім рішучо й безповоротно» [35, арк. 70]. Прикметним для розуміння ідейної позиції О. Я. Кониського став його лист М. П. Драгоманову (без дати, можливо 1893 р.), в якому, зокрема, йшлося: «...націоналізм – єдино певний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зветься щастям людей: націоналізм єсть той ґрунт, де можливе усяке «об'єднання», зрощене і випещене волею, гуманізмом, світом і загальним добробутом людей» [36, арк. 163 зв.].

Не менш знаковою стала публіцистична полеміка між культурником Б. Д. Грінченком і політиком М. П. Драгомановим, що розгорнулася у 1892–1893 рр. Дискусія цих двох українських інтелектуалів щодо проблем розвитку української літератури вийшла за межі суто культурної проблематики і постала своєрідними діалогами про українську національну справу.

Зазначена полеміка засвідчила, що в українському культурницькому середовищі визрівала націоналістична ідеологія як підмурівок модерної нації. Так, Б. Д. Грінченко визначав у «Листах з України Наддніпрянської» наявність в українському національному русі «свідомих українських націоналів-народолюбців», які хочуть «самостійного національного життя». Його досягнення вони прагнуть, по-перше, декларуючи гасло ліквідації російського імперського режиму легальними політичними заходами, діючи як українська партія, а, по-друге, дбаючи про розвиток народного добробуту, народної освіти й української літератури, внаслідок чого сформується «з української нації одна національно-самосвідома освічена громада». Як бачимо, Б. Д. Грінченко, який був виразником української національно-народолюбної течії, розглядав прогрес української справи в контексті поступових практичних дій у політиці, соціальній та освітньо-культурній сферах. Усе це свідчить про ідейну трансформацію частини традиційного україн-

ського народолюбства від класичного культурництва до нового самоусвідомлення українства як самодостатньої культурної й освіченої нації [6, с. 105, 111].

Ідейний опонент Б. Д. Грінченка – український політичний діяч М. П. Драгоманов – у «Листах на Наддніпрянську Україну» зараховував старе українофільство до націоналістичних напрямів, які вважав «вимираючими». Натомість він виступав прихильником *українських радикалів* – репрезентантів «нового європейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного...», які зуть себе не українофілами, а «людьми чи європейцями української нації» [6, с. 270–271].

Таким чином, в ідейній полеміці М. П. Драгоманова і О. Я. Кониського, Б. Д. Грінченка і М. П. Драгоманова першої половини 90-х рр. XIX ст. уже відчувуються рефлексії модерністського спрямування, нехай ще не повністю усвідомленого і чіткого. Характерно, що ці послідовники різних течій в українському національному русі не піддавали сумніву важливість утвердження української нації, щоправда шляхи здійснення цієї мети бачили по-різному. Б. Д. Грінченко та О. Я. Кониський спиралися на власне українське національне інтелектуальне начало, а М. П. Драгоманов – на космополітично-європейське, універсальне.

За умов переходу від народницького до модерністського, або політичного етапу українського націотворення навіть традиційне національне культурництво зазнавало певних ідейних трансформацій та набувало нових форм. У 90-х рр. XIX ст. цей культурно-освітній рух у Наддніпрянщині диференціювався на дві внутрішні течії. Цей факт підтверджується згадками М. С. Грушевського, який відмічав, що у Київській Старій громаді виявилось «роздвоєння в питаннях національної тактики». Напевно, у 1890-х рр. воно «доводило до гострих конфліктів між недавніми одностумцями...» [9, с. 558]. Зазначені ідейні відмінності давалися взнаки в рамках їхньої подальшої еволюції та в діяльності ліберально-демократичних партій періоду 1904–1908 рр.

У 90-х рр. XIX ст. ідейними лідерами першої, ліберально-культурницької течії наддніпрянських народолюбців були одні з найвпливовіших діячів Київської Старої громади В. П. Науменко та П. Г. Житецький. Вони вважали достатнім функціонування української мови та культури для «домашнього вжитку» і заперечували будь-яку політичну діяльність. Інша, радикально-культурницька течія наддніпрянських народолюбців очолювалася В. Б. Антоновичем та О. Я. Кониським, а на початку XX ст. Б. Д. Грінченком та С. О. Єфремовим. Характерно, що в 90-х рр. XIX ст. лідери цієї течії, обмежуючись суто культурницькою діяльністю в підросійській Україні, не заперечували необхідність проведення політичної роботи на теренах Австро-Угорської імперії – у Східній Галичині [16, с. 62].

За несприятливих умов цісарського режиму, хоча й більш ліберальних у порівнянні з підросійською Україною, українське культурництво найбільш помітно розвинулося у східно-галицькому регіоні. За визначенням М. С. Грушевського, «у 1880–1905 рр., тобто протягом чверті століття, Галичина була свого роду інтелектуальним П'ємонтом для українського руху» [11, с. 334].

М. С. Грушевський зазначав, що «в останнє десятиліття XIX ст. Галичина, попри власні вельми тяжкі умови національного й економічного буття, стає центром українського руху, і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного й політико-суспільного відродження українського народу». В цьому регіоні, завдяки спільним зусиллям галичан і наддніпрянців, вироблялася й поширювалася українська літературна мова як найважливіший інструмент літературної, публіцистичної й наукової діяльності, шкільної та університетської освіти, періодичної преси, суспільно-політичного, громадського та приватного життя освічених класів [12, с. 444–445].

Суттєвим чинником цієї діяльності стало перетворення за ініціативою О. Кониського та О. Барвінського у Львові в 1892 р. Літературного товариства ім. Шевченка на Наукове товариство. За умов бездержавності НТШ відіграло величезну роль у розвої української національної науки, освіти, культури та самосвідомості, по-суті виконуючи функції національної Академії наук. Тільки у 1895–1913 рр. під редакцією М. С. Грушевського вийшло у світ 110 томів «Записок НТШ», майже 30 томів інших видань, 88 книг «Літературно-наукового вісника» (1898–1905 рр.). Активно діяли секції НТШ, зокрема історично-філософська, філологічна та етнографічна, які видавали десятки наукових збірників, сприяли утвердженню модерної української науки. За ініціативою НТШ відкривалися українські гімназії і школи, відбувалася українізація Львівського університету тощо [26, с. 106–110].

Поряд із суто культурницькою діяльністю у Східній Галичині вироблялися засоби і форми культурної й економічної самопомоги населенню, зокрема ощадно-позичкові каси, споживчі товариства, просвітницькі й політичні народні клуби у вигляді сільських читалень, «січей» тощо. З цього погляду вельми примітною була діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта», заснованого ще 1868 р. у Львові. Наприкінці XIX ст. воно стало центром економічної праці в містах і селах Східної Галичини. Так, у 1897 р. на базі 522 читалень «Просвіти» в регіоні діяло 146 крамниць, 124 позичкові каси і 60 комор. Ці просвітнянсько-економічні осередки не тільки сприяли економічній допомозі й захисту селянина, а й суспільному вихованню народних мас, формуванню й утвердженню його української національної самосвідомості [12, с. 445; 24, с. 37].

Безсумнівно, все вищезазначене обумовило більш динамічний український націотворчий процес у Східній Галичині, де вже у 90-х рр. XIX ст. відбулася трансформація народовської, москвофільської та радикально-соціалістичної течій суспільного руху в окремі політичні партії з програмно-тактичними настановами. Вони започаткували модерну партійно-політичну систему, яка утвердилася на початку XX ст. У статті «Українці» (1910) М.С. Грушевський відмічав той факт, що «в останнє десятиліття українські національно налаштовані елементи Галичини склали три організовані партії». До них вчений-історик відносив національно-демократичну, радикальну та соціал-демократичну партії, зазначаючи неорганізованість клерикально-консервативних течій на українському ґрунті [13, с. 103].

За даними сучасного дослідника А. І. Павка, до українського партійно-політичного табору Східної Галичини входили два політичні товариства, п'ять національних партій та одна понадпартійна структура. Важливо, що український суспільно-політичний табір характеризувався достатньо повною структурованістю і був представлений різними політичними течіями. Упродовж 1890-х рр. політичний спектр був представлений соціалістами-народниками (драгоманівцями), соціалістами-марксистами, радикальними народовцями, які певний час об'єднувалися партійною програмою Русько-української радикальної партії, а в 1899 р. стали важливими елементами кристалізації нових політичних сил – Української соціал-демократичної та Української націонал-демократичної партій. Незважаючи на певні ідейні відмінності, ці політичні партії стояли на платформі політичної самостійності України, що в серпні 1914 р. привело до створення координаційного понадпартійного утворення – Головної Української ради. Виявом модернізації суспільно-політичного життя в Галичині на рубежі XIX – XX ст. стало започаткування Католицького русько-народного союзу – першої української консервативної організації класичного європейського типу, яка на початку XX ст. еволюціонувала у Християнсько-суспільний союз – першу політичну партію консервативного напрямку. У 1900 р. в Галичині було засновано Руську народну партію, яка виходила з москвофільського світогляду і пропагувала ідею об'єднання з російським світом [27, с. 136, 137, 140–143].

У першій Програмі Української (русько-української) радикальної партії (1890) було задекларовано гасло «правдивого автономізму» у внутрішній політиці Австрії, яке передбачало «якнайкращий культурний і національний розвій провінцій і народностей...». Доповнення до цієї ж Програми, прийняте на IV з'їзді РУРП 1895 р., стверджувало, що здійснення її ідеалів можливе «при повній політичній самостійності русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих». Далі підкреслювалося, що в наміри партії входить утворення «окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією» [34, с. 11, 13].

Того ж 1895 р. у Львові була видана брошура члена групи «молодших» рурпівців Юліана Бачинського «Україна irredenta», яка свідчила про помітну радикалізацію модерних політичних устремлінь у середовищі РУРП. Так, автор чітко сформулював концептуальні думки «про будучність української нації». Їх сутність полягала в тому, що і для галицьких, і для наддніпрянських українців найбільш важливою має стати ідея політичної самостійності, політичної незалежності українського народу, без чого неможливо досягти успіхів і в економічній, і в культурній сферах [1, с. 28, 29, 30 – 31, 34].

Про посилення націотворчих устремлінь РУРП свідчить те положення Програми партії 1904 р., в якому формулювалося прагнення до піднесення національної самосвідомості в масах українського народу, що проживав і в Австро-Угорщині, і в Росії засобами літератури, зборів, з'їздів, маніфестацій тощо [34, с. 15].

Ідея української соборності, як одна з наріжних у процесі націотворення, чітко простежувалася в «Програмі української національно-демократичної партії», прийнятої у Львові 1899 р. У ній, зокрема, йшлося про галицьких русинів як частину «українсько-руського народу» і декларувалася кінцева мета, «щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався часом в *одноцільний національний організм*, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіма справами: культурними, економічними і політичними» [34, с. 23]. Ця ж ідея соборної української нації містилася і у відозві Народного Комітету Української національно-демократичної партії до народу від 5 січня 1900 р., в якій зазначалося: «...Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу...» [34, с. 27].

Не менш красномовною є «Заява Української соціал-демократичної партії» (1899), з якою на з'їзді австрійської соціал-демократії від імені УСДП виступив М. Ганкевич. У ній, зокрема, йшлося про єдину «українську націю», яка живе у двох державах, і про прагнення українських соціал-демократів «забезпечити національну волю цілому своєму народові з тією метою, щоб з'єднаний та вільний український народ міг увійти в сім'ю європейських народів як рівноправний член» [34, с. 28].

Політизація українського національного руху у Східній Галичині, вироблення політичними партіями засобів політичної пропаганди та агітації, тактики парламентської боротьби в центральному парламенті й місцевому сеймі, партійна полеміка 1890-х рр., в ході якої висувалися й обговорювалися питання про національно-територіальну автономію, політичну самостійність, федеративний лад, сприяли не тільки зростанню політико-економічної, суспільної і національної свідомості західних українців, але викликали великий інтерес серед української інтелігенції Наддніпрянщини і мали великий вплив на українську суспільну думку підросійської України [12, с. 445 – 446]. Відмічаючи факт «сильного розвою, велетенського зросту» в Галичині української національної свідомості в останні десятиліття XIX– на початку XX ст., М. С. Грушевський цілком правильно оцінював його значення «для українства взагалі, для цілої соборної України» [8, с. 33].

Проте історичні умови розвитку українського національного життя в підросійській Україні були значно складнішими, ніж у Галичині. За умов неможливості мати в Наддніпрянщині українські товариства, українську періодичну пресу тривалий час тут особливу роль відігравав російськомовний часопис «Киевская старина». З 1882 р. до 1906 р. журнал розміщував на своїх шпальтах українознавчі дослідження і сприяв осягненню численних тем з національної історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства, археології. Будучи з 1890 р. цілковитим друкованим органом Київської Старої громади, журнал служив справі консолідації української національно свідомої інтелігенції. На його сторінках публікувалися розвідки понад 300 авторів та кореспондентів [15, с. 111–112]. Цілком можна погодитися з М. С. Грушевським, який, відмічаючи всі недоліки, «деяку вузькість видноколу» і «відсталість інтересів» журналу, визначав його «центральне місце в галузі українознавства, до деякої міри навіть – в українському інтелектуальному житті Росії», його «видатну роль в українських дослідженнях» [10, с. 259].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. в громадівському середовищі відбувалися певні модерні світоглядні зміни. Їх головний зміст полягав у політизації українських громад. Виявом цієї тенденції стало утворення в 1897 р. за ініціативою В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського, користуючись терміном історика С. С. Наумова, Всеукраїнської Організації Громад, яка в джерелах і літературі має й інші назви. Так, Д. І. Дорошенко називав її Загальною українською організацією, О. Г. Лотоцький – Всеукраїнською організацією, С. І. Єрастов – Загальною українською організацією, Є. Х. Чикаленко – здебільшого Всеукраїнською загальною організацією, історики В. Ф. Колесник і Л. П. Могильний – Всеукраїнською загальною безпартійною демократичною організацією тощо [16, с. 63, 64; 25, с. 21].

В установчому з'їзді нової організації взяли участь 50 представників громадівського руху, зокрема з Ананієва, Вінниці, Єлисаветграда, Житомира, Кам'янка, Катеринослава, Лубен, Полтави, Радивілова, Ромен, Севастополя, Сміли, Умані, Херсона, Чернігова та Москви, а також різних студентських об'єднань та окремі діячі віддалених населених пунктів України. Пізніше до складу організації увійшли представники Київської, Одеської і Петербурзької громад [29, с. 122].

Створення Загальної української організації громадівцями старшого покоління ставило на меті консолідувати український національний рух на основі ліберально-демократичних цінностей, розвитку наукової та культурно-освітньої діяльності української спрямованості і поступового переходу до політичної роботи. Цілком логічним була ідейна трансформація цієї організації, що відбулася за рішенням з'їзду 1903 р. Форум громадівців висунув вимоги парламентаризму, федералізму, автономізму та свободи національно-культурного життя. За даними В. Ф. Колесника та Л. П. Могильного, у 1904 р. організація являла собою федерацію з 30-ти автономних громад із 21-го міста, в тому числі 18-ти в українських губерніях; студентських груп та окремих осіб. За роки діяльності Всеукраїнської Організації Громад до її складу входило 150–170 осіб, а за іншими даними – близько 450. Черговий з'їзд 1904 р. задекларував перетворення організації на Українську демократичну партію [16, с. 70, 71; 15, с. 129, 134].

У середині 1890-х рр. активізувалася видавнича діяльність українських громад. У 1894 р. Чернігівська громада організувала у друкарні Чернігівського губернського правління видавництво популярних книжок для народу. Під керівництвом Б. Д. Грінченка воно впродовж восьми років видало 36 книжок накладом 133 870 примірників. Такі ж видавництва діяли і в деяких інших містах, зокрема у Києві та Харкові. Так, київське видавництво «Вік», завдяки діяльності О. Кониського, О. Лотоцького, С. Єфремова, Ф. Матушевського та В. Доманицького, лише протягом 1894–1909 рр. видало у світ 100 найменувань книжок і брошур укра-

їнською мовою загальним накладом близько 400 тисяч примірників [29, с. 123; 18, с. 142]. Ця видавнича діяльність зробила свій вклад у поступ української національної свідомості, а відтак у справу українського модерного націотворення.

Безумовно, вищезазначений перехід від народницького до модерністичного етапу в українському націотворенні відбувався на певному загальноєвропейському тлі утвердження модерністської культури і світогляду, був вітчизняним виявом загальноєвропейського процесу творення модерних націй. Як писала відома дослідниця Т. Гундорова: «...Європейський модернізм фактично виявився способом легалізувати соціальне, політичне, національне й мовне існування інших культур, націй, статей і рас». І цим не могли не скористатися «молоді народи», в тому числі український [14, с. 19].

Поширення нового модерного мислення відбувалося більш динамічно, більш природно у молодіжному середовищі. Прикметою утвердження нового, модерністського часу стала ідея «Молодої України», яка втілювалася в різних формах. У цьому зв'язку доцільно згадати політичну організацію Братство тарасівців (1891–1898), студентську організацію «Молода громада», започатковану у Харкові 1892 р., всеукраїнську студентську спілку, створену у Києві 1899 р., таємні гуртки самоосвіти серед університетської і середньошкільної молоді в Галичині й на Буковині (1899–1903), місячник української молоді у Львові (1900–1902, 1905, 1910).

Сутність «Молодої України» не можна досягнути поза загальноєвропейським контекстом. Адже подібні рухи у різний час виникали і в інших країнах Європи, наприклад «Молода Німеччина» (1830), «Молода Італія» (1831), «Молода Ірландія» (1842), «Молода Бельгія» (бл. 1881), «Молода Польща» (бл. 1890). Попри всю своєрідність і цілком певні відмінності, всіх їх можна об'єднати модерністичною спрямованістю і прагненням до національного усамостійнення [15, с. 163; 31, с. 209; 22, с. 1641; 23, с. 881].

У Наддніпрянщині, на відміну від Східної Галичини, ідейна трансформація від народницького до модерністичного або політичного етапу націотворення відбувалася дещо уповільнено, що можна пояснити як сильними традиціями ліберально-демократичного, аполітичного культурництва, так і своєрідною суспільно-політичною ситуацією в підросійській Україні, що характеризувалася тривалою відсутністю конституційних, зокрема політичних, прав і свобод за царського режиму. Не випадково впродовж 1890-х рр. у цьому великому регіоні не було створено жодної модерної політичної партії.

Проте вже улітку 1891 р. на могилі Т. Г. Шевченка у Каневі зусиллями кількох харківських студентів (І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич) та випускника Київського університету В. Боровика утворилося Братство тарасівців – таємна організація, яка поклала початок модерному українському політичному руху в Наддніпрянщині. Досить швидко тарасівці започаткували гуртки щонайменше у 10-ти містах і містечках, зокрема в Харкові, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Ічні та Срібному на Чернігівщині. В цих осередках Братства, за даними дослідника С. О. Наумова, налічувалося не менше 100 осіб [25, с. 7–8, 10; 34, с. 16].

У 1893 р., під час Шевченківських читань у Харкові, тарасівці прийняли «Profession de foi молодих українців», яку назвали «*національною програмою молодих Українців*» [34, с. 16]. Цей програмний документ яскраво засвідчив неоднозначне ставлення молодого покоління до попереднього українофільства. З одного боку, тарасівці віддавали йому належне, оскільки «воно (українофільство – авт.) поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних Українців». Разом із тим, члени братства звернули увагу на «чимало помилок» попередників, указали на його шкідливість і зазначили, що «тепер українофіли вже неможливі, як дійсні й щирі патріоти, як люди ідеї» [34, с. 19–20].

Докорінна відмінність тарасівців від українофілів 60–80-х рр. XIX ст. полягала в тому, що вони визнавали себе «націоналами», для яких головним пріоритетом було відновлення для свого народу «волі національної». Українська національна ідея стала по-справжньому наріжною для членів Братства, які вільно оперували такими поняттями, як «Україна – окрема самостійна нація», «національна праця», «національні змагання», «національний прапор». Ідея культурно-національного відродження була наповнена у тарасівців іншим, ніж у попередників, ідейним змістом, змістом не народницьким, а модерним, політичним. Цим вони здійснювали повний ідейний розрив з аполітичним українофільством. Суттєво важливо, що прихильність до повної автономії, що залишилася у спадок від попереднього періоду, в ідеології Братства перетікала в ідею української національної самостійності. Не менш важливим для розуміння зрілості національного самоусвідомлення братчиків було визнання ними української національної соборності: «Для нас свідомих Українців *єсть один українсько-руський народ*» [34, с. 17, 18, 19, 20].

Майже одночасно з «Братством тарасівців» у Харкові виникла студентська організація «Молода громада», яка в 1892–1893 рр. налічувала понад 20 осіб, у тому числі і ряд тарасівців. Останні відігравали у студентській «Молодій громаді» провідну роль. Спільний осередок тарасівців і молодогромадівців проіснував до кінця квітня 1893 р., коли поліція здійснила обшуки й арешти більшості його учасників. Однак наступні роки дали чудовий приклад більш широкої участі харківського студентства в українському русі. Так, у 1897–1898 рр. у Харкові діяла студентська українська громада, що об'єднувала близько 100 осіб. Харківські студенти-громадівці не тільки опікувалися культурницькими заходами. У 1898 р. вони ініціювали проведення I загальноукраїнського з'їзду студентських українських громад, який пройшов у Києві; брали участь у сходках, демонстраціях і страйках навесні 1899 р. У серпні 1899 р. у Києві відбувся II з'їзд представників українських студентських громад [15, с. 163–164, 169, 172, 173, 174].

Упродовж 1890-х рр. процес політизації в українському національному русі Наддніпрянщини постійно розширювався. Так, на початку 1896 р. його складовою стала перша українська соціал-демократична організація – «Група українських соціал-демократів», що згуртувалася навколо Івана Штенка і об'єднала таких талановитих діячів, як М. М. Коцюбинський, Леся Українка, Ольга Косач, П. Тучабський та ін. [2, с. 78]. Значення цієї нелегальної групи, яка діяла до 1903 р., полягало в тому, що вона передувала собою українську соціал-демократичну партію в Наддніпрянщині, виступала під гаслом «вільної робітницької та селянської України» [7, с. 255].

Суттєво важливо, що в 90-х рр. XIX ст. між українськими діячами Наддніпрянщини і Галичини посилювався інтелектуальний діалог. Підтвердженням цього стала ідейна полеміка 1896–1897 рр. між колишніми учнями й однодумцями М. П. Драгоманова – І. Я. Франком і Лесею Українкою, яка засвідчила світоглядний пошук обома ідеологами української демократії Східної Галичини і Наддніпрянщини нового змісту української визвольної ідеї. Характерно, що цей процес супроводжувався відходом від федералістичних настанов, догматики «наукового соціалізму» та утвердженням світоглядного національного ідеалу [7, с. 261, 274].

Ведучи розмову про модернізм як націотворчий чинник, не можна не відмітити його достатню багатогранність. У 90-х рр. XIX ст. його вияви простежуються не тільки в суспільному, а й літературному житті, де він проявився, насамперед, як естетичний рух. Як і в багатьох європейських літературах, він поєднувався з власне естетичними, національними та політичними ідеями [14, с. 20].

Термін «модернізм» для визначення літературного напрямку вперше з'явився у доповіді Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине», виголошеної на засіданні Київського наукового товариства наприкінці 1899 р. Дещо пізніше, в

1901 р. Микола Вороний на сторінках «Літературно-наукового вісника» сформулював кредо українського модернізму і запропонував укласти новий літературний друкований орган – «Український альманах». Початок українського модернізму часто пов'язують з виданням альманаху М. Вороного «З-над хмар і долин», що вийшов у світ в Одесі 1903 р. [28, с. 39, 97].

Характерною особливістю розгортання українського літературного модернізму був різкий розрив із попередньою літературною народницькою традицією [14, с. 20]. Якщо літературне народництво вважало своїм пріоритетом патріотичне й реалістичне зображення українського простонародного життя, то літературний модернізм вирізнявся схильністю до європеїзму, космополітизму, інтелектуалізму, естетизму, відкритістю культури, демократичним зображенням життя інтелігенції [28, с. 98].

Звичайно, перехід від літературного народництва до модернізму відбувався не однолінійно. Навпаки, цей процес загострив на рубежі XIX–XX ст. проблему, кажучи словами Т. Гундорової, «множинності й диференційованості культурних практик в українському суспільстві». Наростання модерністських інтелектуальних імпульсів сприяло оформленню концепції «високої» *національної* культури, проте породило протилежну концепцію «народної» (популярної) культури, виразниками якої стали ідеологи народницького спрямування, зокрема Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Іван Стешенко [14, с. 113, 115].

У першому десятилітті XX ст. дві хвилі літературного модернізму спричинили гострі дискусії між «старим» і «новим» поколінням письменників стосовно утилітаризму й естетизму, ідеалізму й натуралізму, вищої культури та культури народної. «Батьків» літератури Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка, Івана Карпенка-Карого підтримали Дмитро Яворницький, Любов Яновська, Борис Грінченко, Леонід Пахаревський, Олена Пчілка, Володимир Леонтович, тобто письменники національно-культурницького спрямування, які гуртувалися навколо видавництва «Вік», журналу «Киевская старина», газети «Рада». Модерністські позиції відстоювали критики й письменники, згуртовані навколо «Молодої музи», «Української хати», «Дзвону» та ін. Новий напрям виявився у критичних розвідках Миколи Сріблянського та Микола Євшана, в літературному доробку Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Михайла Яцкова, Миколи Вороного, Петра Карманського та ін. Значення модерністської літератури полягало в тому, що вона засобами художнього слова, насамперед, витворювала нову «високу» культуру і в такий спосіб підтримувала й посилювала процес творення української модерної нації [14, с. 105, 124, 130, 131, 142, 145].

Утвердження модерністської самосвідомості відбувалося в гострій ідейній боротьбі, в нелегких пошуках етичного, естетичного, національного та політичного ідеалів. Навіть такі видатні постаті української літератури цього періоду, як Леся Українка та Ольга Кобилянська відчували двоїстість впливів модерного і народницького способів мислення [28, с. 435].

Утім уже на початку XX ст. модерністичне в українському русі Наддніпрянщини брало верх. Підтвердженням цього стала його подальша політизація, що виявилася в утворенні й тут українських політичних партій. Так, у 1900 р. в Харкові утворилася перша масова українська партія в підросійській Україні – Революційна українська партія. Її ідейні засновники Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич та Б. Каменський змогли об'єднати під партійним прапором РУП представників колишніх українських громад та студентських гуртків, зокрема студентів, семінаристів, народних вчителів тощо. Нечисленні підпільні партійні групи діяли у Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві та Катеринославі [3, с. 25].

Тоді ж у надрах партії виникла програмна брошура «Самостійна Україна», написана М. Міхновським, який підкреслював: «Одна, єдина, нероздільна віль-

на, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі» [34, с. 67]. Однак її радикально-націоналістичне гасло «Україна для Українців», яке передбачало рішучу боротьбу проти «ворогів-чужинців» [34, с. 71], не припало до душі більшості рупівців, які дотримувалися автономістсько-федералістичного кредо. Цей феномен можна пояснити як певними ідейними традиціями в українському національному русі, так і більш глибокими ментальними особливостями українців, що мали домінуючий вплив за умов ще недостатньої зрілості й масовості національної ідеології.

За цих обставин наприкінці 1901 – на початку 1902 р. напевно не випадково лише незначна частина рупівців на чолі з М. Міхновським відкололася і заснувала національно-самостійницьку Українську народну партію (1902–1907 рр.) [33, с. 115–116]. Натомість це був не останній ідейний розкол. У наступному 1903 р. досить аморфна РУП зазнала нового удару, цього разу вже «зліва», коли партію покинуло ще одне нечисленне угруповання на чолі з Б. Ярошевським і заснувало Українську соціалістичну партію. Втім ідейні розбіжності в середині партії не вшухли. Так, 12 січня 1905 р. група М. Меленевського проголосила утворення «Української соціал-демократичної спілки», яка стала обласною організацією РСДРП. Перейшовши в табір російської соціал-демократії, «Спілка» у травні 1905 р. отримала автономні права в рамках меншовицької фракції. У листопаді 1905 р. на чолі організації став обраний Головний комітет, куди увійшли М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, Г. Долженко, П. Тучапський та ін. За умов розгортання Першої російської демократичної революції «Спілка» акцентувала на соціально-економічних, а не національних проблемах, що підвищило її популярність. Улітку 1907 р. «спілчанські» осередки об'єднували близько 6 тис. осіб [3, с. 26 – 29; 30, с. 128, 129].

У грудні 1905 р., під час апогею демократичної революції, зазнала остаточної трансформації РУП, яка в ході партійного з'їзду у Харкові була перетворена на Українську соціал-демократичну робітничу партію з виразно марксистським ідейним обличчям і дотримувалася автономістсько-федералістичного кредо. В нову організацію увійшла значна частина рупівців. Засновниками УСДРП стали Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра, М. Ткаченко та ін. Великі партійні комітети діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові. Соціальну основу партії склали україномовні робітники дрібних підприємств, майстерень, студенти, гімназисти, службовці, частково селяни. У 1905 р. УСДРП об'єднало 6 тис. членів, хоча в 1907 р. лави партії скоротилися вдвічі [3, с. 30].

Напередодні Першої демократичної революції в Росії, у 1904 р. було засновано дві українські ліберально-демократичні партії. О. Лотоцький, Є. Чикаленко та В. Чеховський очолили Українську демократичну партію, а Б. Грінченко та С. Єфремов – Українську радикальну партію. Логіка революційного процесу привела до об'єднання у грудні 1905 р. цих двох нечисленних політичних сил в єдину Українську демократично-радикальну партію, яка діяла до 1907 р. і виступала за автономію України у складі Росії [3, с. 35–36].

Українські політичні партії не змогли провести мобілізацію всіх кадрових ресурсів для суспільно-політичної боротьби в період революції 1905–1907 рр., хоча дещо й активізували діяльність серед інтелігенції, робітників, селян та військових. Наприклад, серед керівників повстання на броненосці «Потьомкін» були рупівці, а не тільки більшовики й меншовики. Після маніфеста Миколи II 17 жовтня 1905 р. українські політичні діячі почали започатковувати «Просвіти», українську пресу в Наддніпрянщині тощо [17, с. 152, 162, 163, 171; 5, с. 87].

Розвій Першої демократичної революції привів до деяких змін у національній політиці російського царизму. Укази 24 листопада 1905 р. і 26 квітня 1906 р. надали українському народу право на власну пресу, вільне друкування книжок

без попередньої цензури. У 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах підросійської України, а також у Санкт-Петербурзі та Москві вийшло у світ 18 українських газет і журналів. У 1905 – 1906 рр. зародилися наддніпрянські «Просвіти» у Катеринославі, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах. У 1905 р. в підросійській Україні вели роботу 820 кооперативів, поступово відбувалася їх українізація. У 1907 р. в Києві було створено Українське наукове товариство. Різноманітний фактичний матеріал свідчить, що в перші десятиліття ХХ ст. в наддніпрянських губерніях активувалася діяльність артілей, бібліотек, земств, клубів, кооперативів, просвітянських та інших товариств. Усі ці форми слугували створенню національної економічної та культурно-освітньої комунікації, українського модерного інтелектуального життя як важливої складової творення нової нації [30, с. 131, 132; 18, с. 59, 167; 5, с. 87 – 88].

Безперечно за тих історичних умов українському національному руху бракувало єдиного бачення українського проекту, не вистачало консолідації національно-демократичних сил. Хоча б частково поліпшити ситуацію мало Товариство українських поступовців, створене 1908 р. Очолюване М. Грушевським, С. Єфремовим Д. Дорошенком та Є. Чикаленком, ТУП координувало зусилля українського національного руху та утверджувало конституційні, автономістсько-федералістичні ідеї. Ідейні лідери об'єднання очолили парламентський політичний клуб «Українська думська громада», що діяв у рамках Державної думи Росії і складався приблизно з 40 депутатів [3, с. 36 – 37; 5, с. 89].

Досліджуючи генезис українського націотворення зазначеного періоду, не можна не звернути увагу на два чинники, які відмітив І. Лисяк-Рудницький як такі, що мали «виключний вплив на українську справу». Це, по-перше, «зростаюче ослаблення царського самодержавства та розклад російської державної машини», або, кажучи іншими словами, системна криза російського самодержавства, що співпала з правлінням останнього імператора династії Романових Миколи II, а, по-друге, «економічний розквіт підросійської України, її швидка індустріялізація та піднесення життєвого стандарту населення». Дійсно, друга зазначена обставина зумовлювала поживлення українського міського життя, що не могло не привести до формування його політичних складових [19, с. 184].

Хоча російський царизм був змушений вдатися до певних поступок на початку ХХ ст., найбільш яскравим втіленням яких став Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р., імперська державна машина прагнула за будь-яких обставин хоча б загальмувати розвиток національного пробудження націй, в тому числі української. Тому процес утвердження національної ідентичності українців був надто складним і здійснювався всупереч офіційній державній політиці. Переконливо про це свідчив у своїх спогадах Микола Галаган, який відмічав: «Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки нас калічили в школах різні «патріоти», вбиваючи нам в голови «русскість». Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинях національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелося іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно» [4, с. 87].

Поступ навіть українського культурництва в Наддніпрянщині тривав у непростих обставинах численних заборон щодо української мови і культури, які не обмежувалися дією Емського указу 1876 р., що реально діяв до 1905 р. Так, у 1892 р. спеціальний наказ указував цензорам на неприпустимість схвалення до друку українського перекладу будь-якого російського твору, в 1894 р. повторно заборонявся імпортувати українських книжок, у 1895 р. заборонялися до друку українські дитячі читанки незалежно від їхнього змісту. Усе це було суттєвим галь-

мівним чинником у процесі українського національного самоусвідомлення [20; 31, с. 190; 5, с. 70 – 71]. Водночас не можна не помітити, що вже на рубежі XIX – XX ст. ця дискримінаційна політика спричиняла розчарування нового покоління української молоді в аполітичному культурництві і певною мірою зумовлювала її перехід від традиційного для попередніх десятиліть народолюбства до участі в українських політичних гуртках, організаціях та партіях.

Причини зазначеної еволюції полягали і в тому, що окремі поступки з боку самодержавства, які отримали українці у вигляді певних демократичних прав і свобод періоду Першої російської революції 1905–1907 рр., після її поразки досить швидко були зведені нанівець за часів політичної реакції. Тоді повсюдно закривалися українські «Просвіти», бібліотеки, клуби тощо; припиняли діяльність й українські політичні партії. На цьому тлі набирали сили російські націоналістичні організації. Красномовним є факт, що в 1907 р. відділи «Союза русского народа» в українських губерніях налічували понад 190 тис. осіб, що складало майже половину загальної чисельності цієї реакційної організації. Боротьба з «українофільством» стала одним із найважливіших завдань «Клуба русских националистов», який широко відчинив свої двері на початку 1908 р. в Києві [17, с. 286–287].

Великодержавно-шовіністична ідеологія спричинила й низку антиукраїнських рішень III Державної думи Росії, яка в 1908 р. провалила законопроект про запровадження української мови у початковій школі та пропозицію ввести в підросійській Україні судочинство українською мовою [31, с. 286]. Апофеозом консервативно-охоронної політики в національному питанні став реакційний циркуляр П. А. Столипіна від 20 січня 1910 р. «Про іногородців та сепаратизм», за яким до категорії іногородців, а відтак до меншовартісних людей другого сорту, було залучено всіх українців [32, с. 37 – 38].

Великодержавно-шовіністична істерія посилилася під час Першої світової війни. Чого вартий, наприклад, секретний донос Полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. про заходи в боротьбі з українським національним рухом, який передбачав упровадження 17 заходів, серед яких, наприклад, пропозиція залучати «лише одних великоросів» на посади вчителів, інспекторів, священників, або вдаватися «до створення правдивої історії малоросійського народу», пояснюючи при цьому, що «ніколи ніякого «українського» народу не було» тощо [32, с. 70]. За цих обставин посилення суспільно-політичних та соціально-економічних суперечностей у країні аполітичне народницьке культурництво програвало більш актуальним політичним напрямом.

Слід також враховувати й те, що український національний рух діяв в обстановці взаємодії з польським національно-визвольним та російським визвольним рухами, які ще раніше виявляли себе як політичні, і де в тих чи інших формах були присутні національні ідеї. Ще одним чинником, що «підштовхував» до політизації українського національного руху, було поширення соціалістичних ідей в Західній, Центральній Європі та в Росії [5, с. 93]. Досить часто утвердження соціалістичного світогляду супроводжувалося радикальною риторикою і відповідними діями. За цих обставин природно актуалізувалися не культурницькі форми діяльності, а політичні. Усе це не могло не впливати на національно-визвольні змагання українців, які все більше набували політичного змісту.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. процес українського націотворення набув певної динаміки. Важливими націотворчими чинниками стали такі, як поступ модерністичного світогляду, політизація українського національного руху, перехід від домінантної ідеї народу до ідеї нації, що мало важливе значення для консолідації модерного українства. Поряд з діяльністю політичних партій тривала активна робота українських культурників, яка набувала модерних

смыслів і форм. Безсумнівно, процес українського націотворення слід розглядати в контексті подальших соціально-економічних модернізаційних трансформацій, які виявили себе в утвердженні монополістичного капіталізму, нових міських форм життя, які посилювалися за умов урбанізації. Не менш важливою була й та обставина, що імперські режими Габсбургів і Романових не могли вирішити нагальних соціальних й національних проблем українців та інших народів. Криза імперського управління теж підштовхувала українських інтелектуалів до постановки й вироблення змісту української національної ідеї. Соціальні катаклізми початку ХХ ст., особливо Перша демократична революція в Росії, сприяли залученню до українського національного руху більш широких верств населення. Проте до Першої світової війни належного критичного перелому у справі українського націотворення ще не відбулося. Головними причинами цього стала відносна слабкість українських партій та організацій, розпорошеність українських національних сил, які діяли за умов власної бездержавності та тривалого функціонування імперських режимів.

У цілому ж можна констатувати, що наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. під впливом різномірних внутрішніх і зовнішніх чинників відбувався процес формування і становлення української модерної нації. Вітчизняне націотворення було одним із визначальних ідентитетів «українського ХІХ ст.» і набуло певної динаміки, особливо в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Саме в цей період визрівали передумови української національно-демократичної революції, яка привела до відновлення української державності, вже на новій, модерній основі. Втім ступінь зрілості українського націотворчого потенціалу була ще недостатньою, що стало одним з фундаментальних факторів поразки національно-визвольних змагань українства в 1917–1921 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Бачинський Ю.** Україна irredenta / Ю. Бачинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – Т. VI (90-ті роки ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С. 27–34.
2. **Галаган М.** З моїх споминів (1880-ті – 1920) : докум.-худож. вид. / М. Галаган / перем. Т. Осташко, В. Соловйова. – К., 2005.
3. **Горинь В.** Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод «непорозуміння між своїми» / В. Горинь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Л., 1997. – Вип. 3 – 4. – С. 255–287.
4. **Грінченко Б.** Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994.
5. **Білоцерківський В. Я.** Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження / В. Я. Білоцерківський, В. І. Головченко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 77–83.
6. **Ветров Р. І.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 – 1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Д.; Дніпродзержинськ, 2001.
7. **Грицак Я.** Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Грицак. – К., 1996.
8. **Грушевський М. С.** «О любви к отечеству и народной гордости» / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 2: Серія Суспільно-політичні твори (1907 – 1914). – Л., 2005. – С. 20–37.
9. **Грушевський М. С.** Пам'яті Володимира Антоновича // Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8: Серія Історичні студії та розвідки (1906 – 1916). – Л., 2007. – С. 558–559.
10. **Грушевський М. С.** Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Твори : у 50 т. / голов. редкол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8: Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С. 229–265.
11. **Грушевський М. С.** Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8 : Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С. 312–337.

12. **Грушевський М. С.** Український П'ємонт / М. С. Грушевський / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 1: Серія Суспільно-політичні твори 1894–1907. – Л., 2002. – С. 444–447.
13. **Грушевський М. С.** Українці / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 3 : Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) – С. 86–129.
14. **Гундорова Т.** Проявлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму. Вид. 2-е, перероб. та доп. / Т. Гундорова. – К., 2009.
15. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX ст. : навч. посіб. : у 2 ч. – Ч. II. 60 – 90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко – К., 1999.
16. **Колесник В. Ф.** Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття : моногр. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К., 2005.
17. **Левенець Ю. А.** Політична історія України. XX століття : у 6 т. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – К., 2002.
18. **Лисенко О. В.** «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку XX ст. / О. В. Лисенко. – К., 2008.
19. **Лисяк-Рудницький І.** Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–191.
20. **Міллер О.** Емський указ / О. Міллер // Україна модерна. – Л., 2000. – Чис. 4-5. – С. 9–49.
21. **Міхновський М.** Самостійна Україна / М. Міхновський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – К., 2001. – С. 61 – 72.
22. Молода Україна // Енцикл. Українознавства / головн. ред. В. Кубійович. – Т. 5. – Л., 1996. – С. 1641.
23. «Молода Україна» // Універсальний словник-енциклопедія / керівн. проекту О. Коваль. – К., 1999. – С. 881.
24. Нарис історії «Просвіти» / уклад. Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Л.; Краків; Париж, 1993.
25. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х., 2007.
26. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX – XX століть: навч. посіб. / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.
27. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136 – 144.
28. **Павличко С.** Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1999.
29. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.
30. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003.
31. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К., 1999.
32. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900 – 1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.
33. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
34. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття : програмові і довідкові матер. / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К., 1993.
35. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп.2, спр. 56.
36. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп.2, спр. 76.

Надійшла до редколегії 29.06.2010.